

Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju – wprowadzenie

Philosophical aspects of sustainable development – an Introduction

Andrzej Papuziński

Uniwersytet im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Streszczenie

Artykuł jest próbą prezentacji głównych wymiarów filozoficznego dyskursu na temat zrównoważonego rozwoju. Dotyczy takich kwestii, jak:

- swoistość filozoficznego dyskursu w stosunku do perspektyw poznawczych nauk społecznych i ekonomicznych;
- filozoficzne podstawy zasady zrównoważonego rozwoju;
- filozoficzne ujęcia zrównoważonego rozwoju wraz z ich typologią (ze względu na kryteria ontologiczne, antropologiczne, aksjologiczne i historiozoficzne),
- filozoficzne problemy zrównoważonego rozwoju (jakość życia, sprawiedliwość, racjonalność, postęp i utopia).

W artykule są rozpatrywane zagadnienia potrzeby prowadzenia badań filozoficznych w zakresie zrównoważonego rozwoju, sposobów rozumienia pojęcia filozofii zrównoważonego rozwoju (w tym potrzeby konstruowania tego typu koncepcji filozoficznych) oraz sensowności realizacji projektu zrównoważonego rozwoju jako kolejnej wersji sfalsyfikowanej – zdaniem współczesnych filozofów – oświeceniowej filozofii społecznej.

Summary

The article is trying to present main dimensions of philosophical discussion about sustainable development. It is touching issues like:

- peculiarity of philosophical discussion in relation to the cognition perspectives of social and economical sciences;
- philosophical basics of sustainable development principle;
- philosophical depiction of sustainable development with its classification (including cognitional, anthropological, axiological and historical criteria),
- philosophical problems of sustainable development (the quality of life, justice, rationality, progress and utopia).

The article is considering the need to conduct philosophical researches in the area of sustainable development, ways of understanding the concept of sustainable development (including the needs of formulating such philosophical conceptions) and reasonableness of realization of sustainable development project as – in opinion of contemporary philosophers – another forgeable version of Enlightenment social philosophy.

Wstęp

Zrównoważony rozwój jest problemem wielowymiarowym. Wymaga prowadzenia badań inter- i multidyscyplinarnych. Z tego względu jest przedmiotem zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, zwłaszcza nauk ekonomicznych, prawnych, politologii i pedagogiki. Prowadzone przez nich badania przyniosły wiele wartościowych opracowań.

Odrębnym wymiarem zrównoważonego rozwoju zajmują się filozofowie. Ze względu na inter- i multidyscyplinarny charakter problematyki zrównoważonego

rozwoju stoją przed nimi szczególne zadania. Pierwsze z nich polega na odsłonięciu ukrytych założeń typowych perspektyw badawczych i standardowych reguł interpretacji uzyskanych wyników, jakie obowiązują lub dominują w ramach poszczególnych dyscyplin nauki podejmujących tę tematykę. Drugie – na integracji wyników badań opartych na analogicznych przesłankach. Trzecie – na stworzeniu jednorodnej przestrzeni do prowadzenia badań multidyscyplinarnych. Wszystkie one wiążą się z podniesieniem samoświadomości teoretycznej i metodologicznej stron zainteresowanych zrównoważonym rozwojem.

1. Filozoficzne podstawy zrównoważonego rozwoju a filozofia zrównoważonego rozwoju

W publikacji wydanej w 2002 r. Barbara Piontek odnotowuje 28 różnych definicji zrównoważonego rozwoju będących w obiegu w polskiej literaturze naukowej, wliczając w to sformułowania przytaczane za dokumentami Organizacji Narodów Zjednoczonych i Unii Europejskiej. Dzisiaj z pewnością mogłaby dołączyć kolejne do stworzonej przez siebie listy. Zdaniem Piontek między różnymi wersjami definicji zrównoważonego rozwoju zachodzą następujące różnice: uwzględnianie różnych i – w związku z tym – tylko niektórych wymiarów zrównoważonego rozwoju; przyjmowanie odmiennych perspektyw teoretycznych, polegające na promowaniu jednego z aspektów zrównoważonego rozwoju, zazwyczaj przyrodniczego przed ekonomicznym i społecznym; niedostrzeżenie sfer instytucjonalnej, przestrzennej, moralnej i duchowej zrównoważonego rozwoju; zakładanie odmiennych czynników integracji aspektów zrównoważonego rozwoju; a także nieuwzględnianie jakości życia lub jej interpretacja w kategoriach materialnego dobrobytu¹.

Wskazane rozbieżności prowadzą do wniosku, iż postulat wielowymiarowego opracowania problemu zrównoważonego rozwoju nie został zrealizowany. Jedną z głównych przyczyn takiego stanu rzeczy jest pozytywistyczna tradycja humanistyki. W świadomości zbiorowej środowisk naukowych głęboko zakorzeniła obiektywistyczne przekonanie o istnieniu jakiejś naturalnej różnicy między faktami społecznymi. Kiedy się jednak odrzuci mniemanie o istnieniu odmiennych faktów gospodarczych, prawnych, politycznych, związanych z kształtowaniem człowieka itd., jako podstawie istnienia odrębnych nauk, jak – odpowiednio – ekonomia, prawo, politologia, pedagogika, staje się oczywiste, że cały ten porządek faktów jest wyznaczony przez perspektywę badawczą i interpretacyjną przyjętą przez określoną wspólnotę uczonych². Ale skoro każda z tych nauk jest wyłącznie ukonstytuowana przez typowy dla niej rodzaj pytań oraz własny zestaw reguł interpretacji odpowiedzi uzyskanych na te pytania i łączenia ich w jeden model analizowanej sfery życia społecznego – to istnieje możliwość przerzucenia logicznego pomostu między nimi wszystkimi.

Poza tym dzieje nauki dowodzą – jak twierdzi znakomity historyk i filozof nauki Thomas Kuhn – że obowiązujący w danej dyscyplinie schemat pojęć, wyników i procedur nie ma charakteru bezwzględniego w zakresie organizacji badań i wyznaczania granic ich przedmiotu. Innymi słowy, obowiązujące w nauce założenia mają charakter względny – są tworem historycznym i kulturowym, określonym m.in. przez wartości, sposoby postrzegania świata, nawyki myślowe i postawy obowiązujące w danym społeczeństwie³. Są tym wszystkim, czym właśnie zajmuje się filozofia, rozwijając podstawowy wątek swoich rozważań: temat racjonalności.

Zbigniew Hull słusznie zauważa, że u podstaw omawianych rozbieżności leżą założenia o charakterze filozoficznym, przyjmowane przez naukowców na ogół zupełnie nieświadomie. Na filozoficzne podstawy zrównoważonego rozwoju składają się rozmaite przekonania ontologiczne, antropologiczne, aksjologiczne i historiozoficzne naukowców. To one w odmienny sposób konkretyzują kwestie istotne dla interpretacji zrównoważonego rozwoju, jak np.: podejście do relacji człowieka i przyrody, rozumienie miejsca człowieka we wszechświecie, sposób pojmowania człowieka i ludzkich społeczności, granica między sprawiedliwością wewnątrz- i międzypokoleniową, różnica między rozwojem a wzrostem, w końcu wymóg trwałości rozwoju. Razem tworzą one filozofię zrównoważonego rozwoju na usługach prowadzonych przez naukowców badań i rozwijanych przez nich koncepcji⁴.

W takim ujęciu filozofia zrównoważonego rozwoju jest po prostu „punktem wyjścia, racją i uzasadnieniem dla formułowanych na gruncie różnych projektów czy programów tez i postulatów”⁵ dotyczących zrównoważonego rozwoju. Jest „filozofią” w potocznym sensie tego słowa, a nie jakimś koherentnym systemem czy koncepcją filozoficzną.

Czy zatem jest potrzebna filozofia zrównoważonego rozwoju? Na to proste pytanie trudno odpowiedzieć jednoznacznie. Nie jest potrzebna i jest potrzebna.

Nie jest potrzebna jako „ulepszona” filozofia w scharakteryzowanym znaczeniu, tzn. jako samodzielny i koherentny system filozofii zrównoważonego rozwoju – używając określenia stosowanego przez Ekkeharda Martensa i Herberta Schnädelbacha: nie jako „nauka”⁶. Taki projekt jest oczywiście możliwy i zapewne

¹ Por. B. Piontek, *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski*, Warszawa 2002, s. 27.

² „Wydaje się zatem, że nadzieje na wykrycie poszukiwanej »zasadniczej różnicy« wiązać możemy już tylko z rodzajem pytań typowych dla każdej z dziedzin naukowych – owe pytania określają punkt widzenia (perspektywę poznawczą), z którego badacze poszczególnych specjalności spoglądają na ludzkie poczynania, badają je i opisują, a także z zasadami, które służą nadaniu uzyskanym dzięki tym pytaniom informacjom formy modelu odpowiedniego sektora czy aspektu ludzkiego życia.” Por. Z. Bauman, *Socjologia*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, b.d.w., s. 13.

³ Por. Th. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa 1968.

⁴ Por. Z. Hull, *Filozofie zrównoważonego rozwoju*, w: A. Papużiński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Bydgoszcz 2005, s. 57-60.

⁵ Ibidem, s. 57.

⁶ „Potraktowana jako »czysty« typ, »filozofia jako nauka« jest taką filozofią, która zbliża się ściśle do przedmiotu i zafascynowana nim aż do samozapomnienia, poszukuje jego istoty, jego struktur i określających go prawidłowości.” Por. E. Martens i H. Schnädelbach, *O aktualnej sytuacji filozofii*, w: idem (red.), *Filozofia. Podstawowe pytania*, Warszawa 1995, s. 52. Projekt takiej filozofii po raz pierwszy został zakwestionowany w XVIII w. przez Immanuela Kanta. Do jego upadku w XIX w. doprowadziło matematyczne przyrodznawstwo, chociaż nadal istniały i istnieją teorie kontynuujące ten wzorec.

nie zabraknie profesjonalnych filozofów gotowych do jego realizacji. Ale z punktu widzenia spraw omawianych na tych stronach będzie to wysiłek zbędny. Może tylko dodatkowo skomplikować i tak już mocno zagmatwaną sytuację w zakresie prowadzenia badań inter- i multidyscyplinarnych. Zawiera w sobie niebezpieczeństwo narodzin kolejnej „zielonej” ideologii, jeszcze jednego ekologizmu, którego zasadność zaczęną podważać inni filozofowie⁷. W końcu w filozofii istnieje wiele szkół. Inna sprawa, że każda taka filozofia zrównoważonego rozwoju zawiera w sobie pewien potencjał perswazyjny, zdolny do przekształcenia systemu aksjologicznego i postaw grup społecznych podanych na takie a nie inne argumenty.

Filozofia zrównoważonego rozwoju jest natomiast potrzebna – ponownie odwołam się do określenia Martensa i Schnädelbacha – jako „oświecenie”: „»Filozofia jako oświecenie« ma [...] na uwadze analizujące, interpretujące i rozpoznające zajmowanie się osoby filozofującej samą sobą. Właśnie to odnoszenie się podmiotu do samego siebie odróżnia oświecenie od nauki. Dlatego oświecenie jest czymś więcej niż tylko przyjmowaniem i gromadzeniem informacji. Nie ten jest oświecony, kto wszystko wie, ale ten, kto potrafi odnieść to, co wie, do samego siebie, do tego, jak siebie pojmuje i do własnych zainteresowań praktycznych. Oświecenie nie jest przede wszystkim postępem wiedzy, ale utratą naiwności (Horkheimer)»⁸. Filozofia zrównoważonego rozwoju jako oświecenie ma za zadanie rozpoznanie, analizę i interpretację ontologicznych, aksjologicznych i historiozoficznych „przedsądów” naukowych tez i teorii, opracowywanych przez ekonomistów, prawników, politologów i pedagogów podejmujących problemy zrównoważonego rozwoju. Ma ich uwolnić od naiwności w sprawie ukrytych założeń ich myśli i skłonić do samookreślenia się w kwestiach człowieka i ludzkiej społeczności, miejsca człowieka we wszechświecie itd. Te zagadnienia zostały powyżej wyliczone. Taka filozofia zrównoważonego rozwoju jest warunkiem koniecznym realizacji postulatu wzrostu poziomu samoświadomości teoretycznej i metodologicznej różnorodnych podmiotów podejmujących problematykę zrównoważonego rozwoju.

Dobrym krokiem w tę stronę jest typologizacja owych zdroworozsądkowych filozofii zrównoważonego rozwoju, jakie funkcjonują w literaturze naukowej.

2. Typologia filozofii zrównoważonego rozwoju

Do próby przedstawienia typologii filozofii zrównoważonego rozwoju kilkakrotnie powracał Hull⁹. Zawarł w niej wnioski z przeprowadzonej przez siebie analizy funkcjonujących w polskiej literaturze definicji zrównoważonego rozwoju oraz kontekstów posługiwania się tym pojęciem. Zdaniem Hulla należy od siebie odróżnić filozofie zrównoważonego rozwoju jako: filozofię równoważenia wzrostu (dawniej: obiegowy paradygmat „ochrony i kształtowania środowiska”), filozofię równoważenia społecznego (dawniej: koncepcję skoncentrowaną na trosce o „jakość życia”), filozofię ekorozwojową¹⁰ (dawniej: projekt zmiany systemowej).

Nawiązując do słynnej „brzytwy Ockhama” jako zasady zalecającej wstrzemięźliwość w mnożeniu bytów ponad konieczność, zaproponowałem w swoim czasie uzgodnienie nazw wskazanych typów filozofii zrównoważonego rozwoju z kategoriami szeroko używanymi w politologii i naukach o ochronie środowiska¹¹. Moim zdaniem należy mówić o – odpowiednio – konserwatorskiej, pragmatycznej i systemowej filozofii zrównoważonego rozwoju. Taki zabieg wyraźnie eksponuje fakt występowania ścisłych relacji między koncepcjami polityki zrównoważonego rozwoju i omawianymi filozofiami zrównoważonego rozwoju. Aby skoncentrować się na sprawach zasadniczych dla omawianego tematu, posłużę się relacjami między trzema cechami zrównoważonego rozwoju, z których każda odnosi się do jednego z filarów zrównoważonego rozwoju, tj. gospodarki, społeczeństwa i przyrody. Są to: wzrost gospodarczy, jakość życia, stan ekosystemów.

Mając na względzie te trzy parametry najlepiej zacząć omawianie typologii od pragmatycznej wersji filozofii zrównoważonego rozwoju. Wydaje się ona najbliższa intencjom i pomysłom gremiów opracowujących

⁷ Za przykład mogą posłużyć publikacje Zdzisławy Piątek: *Człowiek jako podmiot zrównoważonego rozwoju: konsekwencje filozoficzno-społeczne*, w: A. Papuźński (red.), *Zrównoważony rozwój*, op. cit., s. 14-29; oraz Tadeusza Ślipki i Andrzeja Zwolińskiego: *Rozdroża ekologii*, Kraków 1999. Piątek konsekwentnie zajmuje pozycje biocentryczne, podważając antropocentryczną interpretację zrównoważonego rozwoju. Natomiast Ślipko i Zwoliński bezkompromisowo zwalczają biocentryzm w imię antropocentryzmu z teocentryzmem w tle.

⁸ E. Martens i H. Schnädelbach, *O aktualnej sytuacji...*, s. 53.

⁹ Z. Hull: *Problemy filozofii ekologii*; w: A. Papuźński, *Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii*, Bydgoszcz 1999, s. 89-95; idem, *Filozofie zrównoważonego...*, op. cit., s. 60-63.

¹⁰ Za tą nazwą kryją się prowadzone od niedawna, głównie przez ekonomistów, próby rozgraniczenia zakresów takich pojęć, jak „ekorozwój”, „rozwój zrównoważony”, „rozwój trwały”, „rozwój trwały i zrównoważony”, „rozwój samopodtrzymujący się”. W analizowanym kontekście Hull przyjmuje, że ekorozwój jest pojęciem o najwęższym zakresie w porównaniu z wymienionymi i oznacza rozwój oparty na poszanowaniu środowiska przyrodniczego, czyli rozwój przyjmujący pierwszeństwo postulatów ekologicznych w stosunku do ekonomicznych i społecznych.

¹¹ Por. A. Papuźński: *Interpretacje zrównoważonego rozwoju w polskiej literaturze naukowej*, w: G. Banse, A. Kiepas, *Zrównoważony rozwój: Od naukowego badania do politycznej strategii*, Berlin 2005, s. 114-117. Jako efekt współpracy polsko-niemieckiej wskazana publikacja zbiorowa ukazała się równolegle, pod tą samą redakcją naukową, w języku niemieckim pt. *Nachhaltige Entwicklung: Von wissenschaftlichen Forschung zur politischen Umsetzung* – por. s. 117-120.

tę zasadę w latach 1972 – 1987, poczynając od konferencji ONZ w Sztokholmie, przez III Sesję Zarządzającą UNEP, po Komisję Brundtland. Zgodnie z nią, generalnie rzecz biorąc, rozwój zrównoważony to rozwój zakładający równowagę między wzrostem gospodarczym a stanem ekosystemów w celu zapewnienia społeczeństwu wysokiej jakości życia. W szczególności oznacza to wskazanie na konieczność respektowania ograniczeń środowiskowych w działalności produkcyjnej i wielkości konsumpcji, tak aby produkcja nie podkopywała fundamentów jakości życia rozumianego jako życie w zdrowym i naturalnie estetycznym otoczeniu, zaś konsumpcja mieściła się w granicach do przyjęcia z punktu widzenia zasobów i rozsądnych aspiracji wszystkich ludzkich mieszkańców globu do udziału w użytkowaniu tych zasobów. Aby osiągnąć ten cel proponuje się korektę dominującego we współczesnym społeczeństwie systemu aksjologicznego w stronę większego respektowania wartości jakości życia (mierzonej za pomocą takich parametrów, jak wolność, równość, praca, solidarność międzyludzka, powszechny dostęp do podstawowych dóbr, w tym przyrody) kosztem wartości komfortu życia (mierzonej wielkością materialnej konsumpcji) i wprowadzenie mechanizmów, przede wszystkim rynkowych, promujących oszczędność surowców i energii oraz zmniejszenie ilości niewykorzystywanych odpadów. W zakresie strategii działania pragmatyczna filozofia zrównoważonego rozwoju wysuwa strategię zgodności. Ma ona na celu uzgodnienie antropogenicznych i przyrodniczych strumieni materii i energii¹². Pragmatyczna filozofia zrównoważonego rozwoju opiera się na określonych założeniach:

1. ontologicznym – człowiek zajmuje na tyle wyjątkowe miejsce we wszechświecie, aby było uprawnione traktowanie przyrody jako jego środowiska, czyli ujmowanie przyrody ze względu na człowieka, np. jego egzystencję, dobro, interes, potrzebę, pragnienie;
2. antropologicznym – człowiek jest istotą społeczną, mogącą siebie spełnić wyłącznie w grupie, za sprawą relacji nawiązywanych z innymi ludźmi;
3. aksjologicznym – najważniejszą wartością jest solidarność z innymi ludźmi, jak np. rodzina, przyjaciele, współpracownicy, sąsiedzi itd., obecnymi oraz przyszłymi pokoleniami;
4. historiozoficznym – ludzkość jest predestynowana do rozwoju i postępu w trakcie historycznego procesu samodoskonalenia się człowieka.

Konserwatorska filozofia zrównoważonego rozwoju dominuje wśród polskich polityków, przedsiębiorców, działaczy gospodarczych i technokratów, jest obecna w dokumentach parlamentarnych i rządowych. Przyjmuje priorytet wzrostu gospodarczego

przed jakością życia i stanem ekosystemów. Co prawda i tutaj kwestia jakości życia oraz stanu ekosystemów nie są całkowicie pomijane, ale w pierwszym przypadku góruje nad nią ideał komfortu życia, konsumpcji liczonej miarą wytwarzanych i zużywanych dóbr materialnych, natomiast w drugim – wszystko ogranicza się do przyrodniczych uwarunkowań i ograniczeń wzrostu gospodarczego. Jakkolwiek i omawiane teraz ujęcie zrównoważonego rozwoju prowadzi do korekty liberalistycznego rozumienia rozwoju gospodarczego jako wzrostu ekonomicznego, to jednak nie wykracza poza postulat koordynacji dotychczasowych form gospodarowania z warunkami środowiskowymi i nadal upatruje we wzroście gospodarczym gwarancji powodzenia działań podejmowanych we wszystkich innych sferach ludzkiej aktywności. Aby osiągnąć cel proponuje się tutaj wycenę i urynkowanie dóbr wolnych i tzw. kosztów ubocznych działalności gospodarczej (szkod środowiskowych, emisji zanieczyszczeń, odpadów produkcyjnych i zużytych dóbr konsumpcyjnych). Wciąż uznaje się skuteczność „niewidzialnej ręki rynku” w zakresie stymulacji nowych, „czystszych” i bardziej wydajnych materiałowo i energetycznie rozwiązań technicznych i technologicznych. W zakresie strategii działania konserwatorska filozofia zrównoważonego rozwoju preferuje strategię wydajności. Istotą strategii wydajności jest przeniesienie zasad wydajności obowiązujących w przedsiębiorstwie na związki ekologiczne. Idea przewodnią jest tu wzrost dobrobytu przy jednoczesnym zwiększeniu wydajności wykorzystania zasobów, czyli zmniejszeniu obciążenia środowiska za sprawą ograniczenia zużycia zasobów naturalnych. Lansowana przez Ernsta Ulricha von Weizsäckera i małżeństwo Lovinsów koncepcja „mnożnika cztery”¹³ jest obiecującą konkretyzacją tej strategii. Konserwatorska filozofia zrównoważonego rozwoju wspiera się na następujących przesłankach filozoficznych:

1. ontologicznej – człowiekowi przysługuje uprzywilejowane miejsce we wszechświecie, które upoważnia do zamiany całej przyrody w środowisko człowieka, podporządkowane zaspokajaniu jego potrzeb oraz wykreowanych przez reklamę sztucznych, marnotrawnych pragnień;
2. antropologicznej – człowiek jest rozumnym egoistą, ludzkim atomem sumującym się arytmetycznie w zbiorowość autonomicznych indywiduali;
3. aksjologicznej – najważniejszą wartością jest „więcej mieć”: dobra materialne są najważniejszymi wartościami, czyli tym, co cenne i pożądane, będące przedmiotem szczególnej troski, celem działania i kryterium postępowania człowieka;
4. historiozoficznej – postęp ludzkości jest identyczny ze wzrostem „bogactwa narodów”.

¹² Por. E. Koźmicki, *Procesy globalizacji gospodarki a problem ich regulacji ekologicznej*; w: „Szkice Humanistyczne” 2003, t. III, nr 1-2 (vol. 4), s. 15; por. także s. 14-15.

¹³ Por. E. U. von Weizsäcker, A. B. Lovins, L. H. Lovins, *Mnożnik cztery. Podwojony dobrobyt – dwukrotnie mniejsze zużycie zasobów naturalnych. Raport dla Klubu Rzymskiego*, Toruń

1999. Interesującą krytykę tej koncepcji jako propozycji ograniczonej wyłącznie do najbogatszych krajów świata przedstawiła Z. Piątek: *Mnożnik cztery, czyli efektywność w duchu syna marnotrawnego*, w: S. Kozłowski, Z. Wróblewski (red.), *Wokół mnożnika cztery*, Lublin 2000, s. 53-61. Por. także inne artykuły zawarte w tym tomie.

Systemowa filozofia zrównoważonego rozwoju jest przeciwieństwem konserwatorskiej. Podstawowe założenie dotyczy pierwszeństwa stanu ekosystemów przed wzrostem gospodarczym i jakością życia pojmowaną w jakichkolwiek kategoriach materialnego komfortu. To oznacza, że w przypadku konfliktu między celami ekonomicznymi, społecznymi i ekologicznymi rozstrzyga kryterium stanu ekosystemów. Takie podejście jest uwarunkowane uznaniem gospodarki za podsystem ekosystemów. Innymi słowy, przyjmuje się tu, że zrównoważona gospodarka jest funkcją wydajności ekosystemów, na których się opiera. W związku z tym neguje się tu także projekty włączenia do rachunku ekonomicznego dóbr wolnych i kosztów ubocznych gospodarowania. Wartości ekologiczne są szersze od gospodarczych i nie dają się wyrazić w kategoriach pieniężnych. Jakość życia jest tu także inaczej pojmowana niż w poprzednich przypadkach. O ile w interpretacji konserwatorskiej jakość życia polega na komforcie życia uwzględniającym zakaz marnotrawienia tego, co może go podnieść i przedłużyć trwanie tego stanu, zaś w ujęciu pragmatycznym – na życiu w zdrowych i estetycznych warunkach środowiskowych nawet za cenę ograniczenia indywidualnej konsumpcji, to tym razem chodzi o coś zupełnie innego. W podejściu systemowym niekiedy wręcz dochodzi do zerwania więzów między jakością życia i wzrostem gospodarczym. Przede wszystkim dlatego, że w najbardziej radykalnych ujęciach jakość życia jest pojmowana całkowicie w kategoriach duchowych. Składa się na nią poczucie sensu życia, godności i spełnienia. Natomiast w ujęciach bardziej umiarkowanych, aprobujących istnienie materialnego wymiaru jakości życia, dochodzi do odwrócenia zależności między wzrostem gospodarczym i jakością życia. W każdym przypadku chodzi o to, aby „bardziej być”. Systemowa filozofia zrównoważonego rozwoju preferuje strategię ograniczeń (rezygnacji, ascezy ekologicznej). Utrzymanie dynamicznej równowagi ekosystemów, traktowane jako *conditio sine qua non* jakości życia, uważa się za naczelną zasadę działalności gospodarczej. Ponieważ spełnienie tego postulatów nie jest możliwe w warunkach utylitarnej kultury nowożytnej, występującej w niej idei dobrobytu oraz obecnych reguł podziału struktury dochodów ludzkości, postuluje się przebudowę dotychczasowego systemu gospodarczego, społecznego i politycznego. W jednym i w drugim przypadku koncepcja zrównoważonego rozwoju ewoluuje w kierunku wizji nowego porządku społeczno-gospodarczego, ekospołecznego modelu rozwoju. U podstaw systemowej filozofii zrównoważonego rozwoju można odnaleźć następujące założenia filozoficzne:

1. ontologiczne – człowiekowi nie przysługuje żadna uprzywilejowana czy wyróżniona pozycja we wszechświecie, a więc brakuje podstaw do

uznania jego roszczeń w kwestii panowania nad światem przyrody i bezwzględnego zawłaszczania jej bogactw; przyroda nie jest środowiskiem człowieka, za to człowiek i stworzona przez niego cywilizacja, w tym sposoby gospodarowania, są częścią przyrody;

2. antropologiczne – człowiek jest jednocześnie istotą społeczną i przyrodniczą, mogącą siebie spełnić wyłącznie we wspólnocie życia, za sprawą relacji nawiązywanych z innymi, ludzkimi i pozaludzkimi, istotami żywymi;
3. aksjologiczne – najważniejszą wartością jest życie w każdej postaci, a co za tym idzie, rewerencja (cześć, szacunek) dla wszelkiego życia i solidarność świata ludzkiego i świata przyrody;
4. historiozoficzne – każda istota jest zbudowana z pyłu kosmicznego pozostałego po wielkim wybuchu i wraz z całą przyrodą jest rezultatem tego samego procesu ewolucji na Ziemi.

3. Zrównoważony rozwój w filozofii

Rola filozofii w badaniach i refleksji poświęconej zrównoważonemu rozwojowi nie ogranicza się do analizy filozoficznych podstaw zrównoważonego rozwoju oraz rekonstrukcji względnie opracowania filozofii zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój jest od samego początku tej idei obecny w filozofii z uwagi na to, że szereg kwestii wyłaniających się przed naukowcami zajmującymi się tym zagadnieniem ma charakter stricte filozoficzny. Najważniejsze z nich, jak jakość życia, sprawiedliwość, racjonalność, postęp i utopia należą do starych tematów filozoficznych.

Ze względu na brak miejsca na szersze potraktowanie zasygnalizowanego wątku omówię wskazane zagadnienia w telegraficznym skrócie.

Jakość życia sprawia wiele kłopotów ekonomistom zajmującym się tematyką zrównoważonego rozwoju. Przede wszystkim dlatego, że widzą duże rozbieżności między obiektywną i subiektywną stroną jakości życia¹⁴. A przecież analizy tego typu wcale nie muszą się kończyć taka konkluzją. Filozofia może bowiem podpowiedzieć, że tego typu trudności badawcze są pokłosiem ubóstwa perspektywy etycznej nauk ekonomicznych – mianowicie XIX-wiecznego złączenia ekonomii z etyką utylitarystyczną, będącą okrojonym wersją eudajmonizmu. Ubóstwo tej perspektywy polega na redukcji eudajmonii do przyjemności, na odarciu jej z tak podkreślanych przez starożytnych odniesień do istoty życia dobrego dla człowieka ze względu na jego człowieczeństwo. Aczkolwiek w samej filozofii nie ma zgody co do istoty człowieczeństwa, przez co nie można podać ostatecznej definicji kategorii „jakość życia”, stwarza ona warunki do przewyższenia opisanej trudności w ramach społecznie akceptowanych zasad życia ludzkiej zbiorowości. Można więc pójść na przykład śladami Arystotelesa, którego rozważania pozwalają na utożsamienie jakości życia z życiem dobrym, życiem polegającym

¹⁴ Por. np. T. Borys, *Jakość życia jako integrujący rodzaj jakości*, w: J. Tomczyk-Tołkacz (red), *Jakość życia w perspektywie nauk humanistycznych, ekonomicznych i ekologii*, Jelenia Góra 2003, s. 19.

na wypełnieniu przez człowieka własnego *telos*. W takim znaczeniu jakość życia byłaby przede wszystkim funkcją rozumnego spełnienia przez człowieka jego obowiązków względem wspólnoty traktowanej szeroko i wąsko (tzn. jako społeczeństwo zorganizowane w państwo i jako społeczność lokalna oraz rodzina), zgodnie z panującymi w tym społeczeństwie regułami. I choć tak pojmowana jakość życia wymykałaby się parametrom dotychczas wypracowanym przez ekonomistów, abstrahowałaby przecież od ujęć jednostronnie subiektywnych. Warto zauważyć, że wychodzi ona naprzeciw tym próbom interpretacji zrównoważonego rozwoju, które wiążą jego realizację z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego, wzrostem partycypacji jednostek w społecznym procesie podejmowaniu decyzji i edukacją ukierunkowaną na sprzężenie wiedzy, fantazji i kreatywności¹⁵.

Jedna z najbardziej znanych definicji zrównoważonego rozwoju mówi o nim w kategoriach rozwoju, „który zaspakaja potrzeby obecne, nie pozbawiając przyszłych pokoleń możliwości zaspokojenia ich potrzeb”¹⁶. Budzi ona szereg zastrzeżeń, zwłaszcza co do konieczności respektowania interesów lub praw nie istniejących (jeszcze) podmiotów prawa, i wymaga sięgnięcia do filozoficznych podstaw jurysprudencji¹⁷.

Racjonalność jest podstawowym problemem filozofii. Liczne propozycje rozwiązania tego problemu różnią się między sobą. Przyjęcie założenia o niesprzeczności między zrównoważonym rozwojem i nowoczesnym społeczeństwem pluralistycznym – co wydaje się uzasadnione w świetle genezy i dotychczasowej praktyki zrównoważonego rozwoju – poważnie ogranicza pulę potencjalnych koncepcji racjonalności i prowadzi do skoncentrowania uwagi na tzw. racjonalności kulturowej. Jak twierdzi Armin Grunwald, tak pojmowana racjonalność jest wytworem społecznym, mającym określony cel do realizacji. Otwiera przed społeczeństwem perspektywy poznawcze, instrumentalne i ewaluacyjne określenia możliwości i granic społecznego tworzenia rzeczywistości. Zatem racjonalność to narzędzie używane przez społeczeństwo w celu rozwiązywania dających się określić problemów, przybliżające realizację wizji przyszłości uwolnionej od trosk i kłopotów gnębiących obecnie

żyjące pokolenia; to wszystko to, co sprzyja porozumieniu między ludźmi, kulturą i przyrodą; co zmusza do zajęcia stanowiska wobec związanych z tym kwestii, pod warunkiem że da się ono uzasadnić¹⁸. Taki pragmatyczno-instrumentalny pogląd na racjonalność jest ostrzeżeniem przed nadmiernym zaufaniem do możliwości tkwiących w refleksji zgodnej z kanonami obowiązującej racjonalności i braku krytycyzmu wobec jej zasad¹⁹.

Ideał postępu przyjmuje, że jest możliwa zdecydowana poprawa ogólnego bilansu szczęścia – zarówno w wymiarze życia jednostkowego, jak i społecznego – na skutek stopniowej, ale radykalnej zmiany sytuacji człowieka w świecie na lepsze: w związku ze stymulowaniem przez rozwój wiedzy procesów wiodących do ograniczania żywiołowości na rzecz wolności i autonomii oraz rozwoju etycznego człowieka. Poczynając od czasów oświecenia postęp jest kierunkową ideą cywilizacji mającej swoje duchowe centrum w Europie. Lech Gawor trafnie zauważa, że zrównoważony rozwój należy traktować „jako współczesną wersję oświeceniowej myśli społecznej”²⁰. Teza Gawora ma bardzo istotne konsekwencje, ponieważ dotyczą one zasadności tego konceptu. Zasadność idei zrównoważonego rozwoju może być podważona, gdyż we współczesnej literaturze filozoficznej nie brakuje wywodów negujących ideał postępu, mówiących wręcz o upadku idei postępu. Wiele argumentów przemawiających na rzecz tej tezy dostarcza Zdzisław Krasnodębski²¹. Czy zatem zrównoważony rozwój jest utopią? Tak. Takie stanowisko, choć nie bez zastrzeżeń, zajmują też Hull, Gawor i Zdzisława Piątek²². Jednak to, że zrównoważony rozwój jest utopią, nie znaczy, że jest on mrzonką, kolejnym programem szczęśliwego społeczeństwa przechodzącym ze stoickim spokojem obok kwestii możliwości wprowadzenia go w życie. Bycie taką utopią nie przekreśla jego racjonalnego charakteru. Przede wszystkim dlatego, że jest utopią, której nie dotyczą oskarżenia poddające w wątpliwość klasyczną postać oświeceniowej idei postępu. Najcięższy zarzut pod adresem tej wersji idei postępu dotyka bowiem kwestii racjonalności w wersji, która na powyższych stronach – mimo że oczywiście nie brak filozofów, którzy skorzy są wciąż do jej akceptacji – została zanegowana. To metafizyczna wersja

¹⁵ Por.: H. Brunkhorst, *Ist die Solidarität der Bürgergesellschaft globalisierbar?* w: H. Brunkhorst, M. Kettner (Hrsg.), *Globalisierung und Demokratie. Wirtschaft, Recht, Medien*, Frankfurt am Mein 2000, s. 274-288; J. Kopfmüller, V. Brandl, J. Jörissen, M. Paetau, G. Banse, R. Coenen, A. Grunwald, *Nachhaltige Entwicklung integrativ betrachtet. Konstitutive Elemente, Regeln, Indikatoren*, Berlin 2001, s. 251-256.

¹⁶ *Nasza wspólna przyszłość, Raport Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju*, Warszawa 1991, s. 67.

¹⁷ Pisałem na ten temat w odrębnym artykule – A. Papuziński, *Filozoficzne aspekty zasady zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój a iusticia socialis*, w: A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Lublin 2004, Seria Monografie KIS PAN, nr 26, s. 51-71.

¹⁸ Patrz szerzej: A. Papuziński, *Zrównoważony rozwój a współczesny problem ekologiczny: ontologia polityki ochrony środowiska*, w: A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój*, op. cit., s. 44-46.

¹⁹ A. Grunwald, *Pragmatische Rationalität als Reflexionsbegriff in der Angewandten Ethik*, w: P. Fobel, G. Banse, A. Kiepas, G. Zecha (Hrsg.), *Rationalität in der Angewandten Ethik*, Banska Bystrica 2004, s. 58.

²⁰ L. Gawor, *Sustainable development jako współczesna wersja oświeceniowej filozofii społecznej*, w: A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne...*, op. cit., s. 91.

²¹ Por. Z. Krasnodębski, *Upadek idei postępu*, Warszawa 1991, s. 265-276.

²² Por.: Z. Hull, *Filozofia zrównoważonego...*, op. cit., s. 24; L. Gawor, *Sustainable development...*, op. cit., s. 94-95; Z. Piątek, *Czy koncepcja zrównoważonego rozwoju jest utopijna*, w: A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne...*, op. cit., s. 77.

rozumu obiektywnego, zgodnie z którym racjonalne uzasadnienie opiera się na zasadach niezależnych od swego społecznego i kulturowego kontekstu. Pisałem, że racjonalność można pojmować inaczej, i że to ten sposób rozumienia racjonalności patronował wydarzeniom, które doprowadziły do sformułowania zasady zrównoważonego rozwoju. I także dlatego, że utopia obecnie jest bardzo przydatna. Skoro dotychczasowe kanony racjonalności kulturowej zwracają się przeciwko cywilizacji, która je stworzyła, i grożą katastrofą na miarę globu, potrzeba utopii, odważnej utopii, jak mawiał Georg Picht. Jeśli oczekująca nas przyszłość nie jest syntezą każdej dzisiejszej możliwości, lecz bierze się z urzeczywistnienia wybranego wycinka przestrzeni aktualnych potencji, nowa wizja cywilizacji jest wręcz konieczna. Koncepcja zrównoważonego rozwoju jest zatem pożądana z uwagi na kreowaną przez nią szansę dokonywania rozsądnych, słusznych wyborów dobrych projektów jutra. Poza tym można przytoczyć inne argumenty na rzecz racjonalności „utopii zrównoważonego rozwoju”²³. W przeciwieństwie do utopii znanych z przeszłości zrównoważony rozwój:

1. nie zawiera wiary w nagłą przemianę świata pod wpływem rewolucji w zbiorowej świadomości człowieka, lecz jest propozycją wypracowania mechanizmów politycznych, prawnych i ekonomicznych, wyznaczających nowe standardy w relacjach między przyrodą, gospodarką i społeczeństwem,
2. nie jest aprioryczną konstrukcją filozoficzną zakorzenioną w arbitralnie ustalonym systemie aksjologicznym, lecz jest koncepcją wykorzystującą, inspirującą i programującą badania naukowe w zakresie tych elementów czy wymiarów rzeczywistości, do których odnoszą się jej propozycje,
3. nie jest kolejną koncepcją polityczną czy ideologiczną ograniczoną do jednego – typowo ludzkiego – wymiaru rzeczywistości, lecz jest projektem odnoszącym kondycję jednostki i zbiorowości do najbardziej elementarnych podstaw ludzkiej egzystencji, do najważniejszych współczesnych wyzwań i do problemów na miarę sytuacji granicznych.

Zakończenie

Koncepcja zrównoważonego rozwoju narodziła się w trakcie dyskusji mającej na celu określenie kanonów międzynarodowej polityki ochrony środowiska. Jest dziełem polityków, świata biznesu i ekonomistów. Została przez nich opracowana m.in. na przekór radykalnym rozwiązaniom „kwestii ekologicznej”, wysuwanych przez ekofilozofów i etyków środowiskowych na początku lat siedemdziesiątych XX wieku. Jednak od filozofii nie może się uwolnić. Refleksja

filozoficzna jest potrzebna w celu określenia racjonalności tego nowego projektu oglądu i rozwiązywania najbardziej nabrzmiałych problemów społecznych, gospodarczych i przyrodniczych o charakterze globalnym i międzypokoleniowym. Ujawniając ukryte przesłanki różnych teoretycznych i praktycznych konkretyzacji koncepcji zrównoważonego rozwoju, służy lepszemu zrozumieniu odmiennych propozycji i rzetelnym oraz trafnym badaniom każdej z nich. Sprzyja prowadzeniu badań naukowych o charakterze interdyscyplinarnym, przekładowi wyników na język odmiennych dyscyplin i rozwojowi umiejętności budowy holistycznych modeli rzeczywistości.

Literatura

1. Banse G., Kiepas A., *Nachhaltige Entwicklung: Von wissenschaftlichen Forschung zur politischen Umsetzung*, Berlin 2005.
2. Bauman Z., *Socjologia*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, b.d.w.
3. Borys T., *Jakość życia jako integrujący rodzaj jakości*, w: Tomczyk-Tołkacz J. (red.), *Jakość życia w perspektywie nauk humanistycznych, ekonomicznych i ekologii*, Jelenia Góra 2003.
4. Brunkhorst H., *Ist die Solidarität der Bürgergesellschaft globalisierbar?* w: Brunkhorst H., Kettner M. (Hrsg.), *Globalisierung und Demokratie. Wirtschaft, Recht, Medien*, Frankfurt am Main 2000.
5. Gawor L., Sustainable development jako współczesna wersja oświeceniowej filozofii społecznej; w: Pawłowski A. (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Lublin 2004, Seria Monografie KIS PAN, nr 26.
6. Grunwald A., *Pragmatische Rationalität als Reflexionsbegriff in der Angewandten Ethik*; w: Fobel P., Banse G., Kiepas A., Zecha G. (Hrsg.), *Rationalität in der Angewandten Ethik*, Banská Bystrica 2004.
7. Hull Z., *Filozofie zrównoważonego rozwoju*, w: Papuziński A. (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Bydgoszcz 2005.
8. Kopfmüller J., Brandl V., Jörissen J., Paetau M., Banse G., Coenen R., Grunwald A., *Nachhaltige Entwicklung integrativ betrachtet. Konstitutive Elemente, Regeln, Indikatoren*, Berlin 2001.
9. Kośmicki E., *Procesy globalizacji gospodarki a problem ich regulacji ekologicznej*; w: „Szkice Humanistyczne” 2003, t. III, nr 1-2 (vol. 4).
10. Krasnodębski Z., *Upadek idei postępu*, Warszawa 1991.
11. Kuhn T., *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa 1968.
12. Martens E., Schnädelbach H., *O aktualnej sytuacji filozofii*, w: *Filozofia. Podstawowe pytania*, Warszawa 1995.

²³ Por. ibidem.

13. *Nasza wspólna przyszłość, Raport Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju*, Warszawa 1991.
14. Papuziński A., *Interpretacje zrównoważonego rozwoju w polskiej literaturze naukowej*, w: Banse G., Kiepas A., *Zrównoważony rozwój: Od naukowego badania do politycznej strategii*, Berlin 2005.
15. Papuziński A., *Filozoficzne aspekty zasady zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój a iusticia socialis*, w: Pawłowski A. (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Lublin 2004, Seria Monografie KIS PAN, nr 26.
16. Papuziński A., *Zrównoważony rozwój a współczesny problem ekologiczny: ontologia polityki ochrony środowiska*; w: Papuziński A. (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Bydgoszcz 2005.
17. Piontek B., *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski*, Warszawa 2002.
18. Piątek Z., *Człowiek jako podmiot zrównoważonego rozwoju: konsekwencje filozoficzno-społeczne*, w: Papuziński A. (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Bydgoszcz 2005.
19. Piątek Z., *Mnożnik cztery, czyli efektywność w duchu syna marnotrawnego*, w: Kozłowski S., Wróblewski Z. (red.), *Wokół mnożnika cztery*, Lublin 2000.
20. Piątek Z., *Czy koncepcja zrównoważonego rozwoju jest utopijna*, w: Pawłowski A. (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Lublin 2004, Seria Monografie KIS PAN, nr 26.
21. Ślipko T. i Zwoliński A., *Rozdroża ekologii*, Kraków 1999.
22. Weizsäcker E. U. von, Lovins A. B., Lovins L. H., *Mnożnik cztery. Podwojony dobrobyt – dwukrotnie mniejsze zużycie zasobów naturalnych. Raport dla Klubu Rzymskiego*, Toruń 1999.